

ҚАШҚАДАРЁ ВА СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТЛАРИ ХУДУДЛАРИДА ҚОРАМОЛЛАР ПИРОПЛАЗМИДОЗЛАРИНИ ТАРҚАТУВЧИ КАНАЛАР ФАУНАСИ

*Расулов Ў.И.– ветеринария фанлари доктори
Самарқанд ветеринария медицинаси институти*

***Аннотация:** Установлено широкое распространённость в предгорных районах и поймах рек Кашкадарьинской и Сурхандарьинской области клещей переносчиков пироплазмоза и тейлериоза крупного рогатого скота *Boophilus calcaratus*(30-35%%) и *Hyalomma anatolicum*(70-75%), и более засушливых полупустынных зонах клещей переносчиков тейлериоза *Hyalomma detritum*(10-15%) и *Hyalomma anatolicum*(85-90%).*

***Калим сўзлар:** Сурхондарё, Қашқадарё, вилоят, йирик шохли қорамол, *Hyalomma detritum*, *Hyalomma anatolicum*, *Boophilus calcaratus*.*

***Annotation:** A wide prevalence of ticks, vectors of piroplasmosis and theileriosis of cattle *Boophilus calcaratus* (30-35 %%) and *Hyalomma anatolicum* (70-75%), and more arid semi-desert zones of mites *detritum*, carriers of piroplasmosis and theileriosis of cattle, was found to be widespread in the foothill areas and floodplains of the rivers of the Kashkadarya and Surkhandarya regions. (10-15%) and *Hyalomma anatolicum* (85-90%).*

Маълумки Республиканинг жанубий худудларига Қашқадарё ва Сурхондарё вилоят худудлари киради. Ушбу вилоят худудлари Республиканинг бошқа вилоят худудларига қараганда бирмунча ўзгача иқлимга эга бўлиб, у вилоят худудларининг ўзида ҳам ўзгача иқлим шароитлари мавжуд тоғ ва тоғ этаклари, суғориладиган яйлов ва чўл-ярим чўл худудлари бўлиб уларнинг иқлим шароити ўзгачадир. Сир эмаски тоғ ва тоғ этаклари худудларида ҳавонинг харорати қуруқ ва нисбатан иссиқликда бўлган чўл-ярим чўл худудларига нисбатан 5-6 градусгача паст бўлиб, ернинг намлиги баланд. Шундан келиб чиққан холда у худудларда қорамолларнинг пироплазмидоз касалликларини тарқатувчи каналарнинг фаунаси ва тарқалиш даражаси ҳам ҳар хилдир.

Қашқадарё вилоятининг турли иқлимли худудларида қорамоллар пироплазмидозларини тарқатувчи каналар кенг тарқалган бўлиб чорвачиликни ривожлантиришда катта иқтисодий зарар келтиради. Иқтисодий зарар касалланган молларнинг ўлими, махсулдорлигининг камайиб кетиши ва ветеринария санитария тадбирларига кетган харажатлардан иборат бўлади.

Аммо, ушбу касалликлар билан касалланиш турли иқлим шароитига эга бўлган Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларининг турли хил иқлим шароитига (нисбатан салқин ва намлик шароитлик тоғ ва тоғ этаклари, суғориладиган худудлар ҳамда иссиқ ва қуруқ иқлимлик чўл-ярим чўл зоналари) худудларда қорамолларнинг пироплазмидоз касалликларини тарқатувчи каналарни фаунаси

ва тарқалиш даражасини ўрганиш пироплазмидоз касалликларига қарши чора-тадбирларни ишлаб чиқишда зарурияти мавжуд.

Касаллик тарқатувчи каналар мол организмида паразитлик қилиш билан бир вақтда касаллик келтириб чиқариш натижасида беҳоллик, интоксикация, анемия ҳолатлари ҳамда паренхиматоз органларида гепертрофик ўзгаришлар, шиллиқ пардаларида инфилтрация ва қон қўйилишлар (тейлериозда) ва гемоглобинурия (проплазмозда) намоён қилади. Натажада касалланган молларда анемия, интоксикация, молнинг ички органларида гепертрофик ўзгаришларнинг келиб чиқиши сабабли касалланган молларнинг кўпчилигини нобуд бўлади, касалланиб тузалган моллар эса келгусида ишлаб чиқаришда яроқсиз бўлиб қолиши кузатилади (1,3).

Республиканинг барча ҳудудлари каби юртимизнинг Қашқадарё ва Сурхондарё вилоят ҳудудларида ҳам *Hyalomma* авлодига кирувчи каналарнинг 7 тури тарқалганлиги, шундан тейлериозни тарқатишда *Hyalomma detritum*, *Hyalomma anatolicum*, бабезиоз ва пироплазмозни тарқатишда *Boophilus calcaratus* каналари асосий ролни ўйнаши баъзи бир тадқиқотчилар томонидан қисман аниқланган (2). Аммо, ушбу маълумотлар бундан кўп йиллар олдин аниқланганлиги, ҳамда ҳозирги чорвачиликни юритишда янги, замонавий шакли келиб чиққан бугунги кунда пироплазмидозларни тарқалиш жараёнининг ҳамда касаллик тарқатувчи каналарнинг тарқалиш даражасини, фаунасини анализлар асосида аниқлаш касалликларга қарши чора-тадбирларни ишлаб чиқишда зарурияти мавжудлиги мавзунинг долзарблигидан далолат беради.

Шундан келиб чиққан ҳолда Қашқадарё вилоятининг турли хил географик иқлимлик ҳудудларида қорамоллар пироплазмидоз касалликларининг эпизоотик ҳолатини анализлар асосида ўрганиш ва уларни тарқатувчи иксод каналарининг тарқалиш даражасини аниқлаш бўйича тадқиқотлар 2016-2017-2018 – йиллар давомида олиб борилди.

Қашқадарё вилояти Республиканинг жанубида жойлашган бўлиб, рельефи тоғ-тоғолди, суғориладиган текислик ва чўл ҳудудларидан иборат. Вилоятнинг умумий ер майдони 2856,8 минг гектар, шу жумладан экин ер майдони 679,3 минг гектар. Қашқадарё дарёси вилоятда энг катта дарёлар сирасига киради. Шу билан бир вақтда ундан кичикроқ дарёлар – Танхиз дарё, Қизилчўл дарё, Катта-ўра дарё, Кичик-ўра дарёлар вилоят ҳудудларидаги суғориладиган ерларни сув билан таъминлаб туради.

Қашқадарё вилоятининг турли хил географик иқлимлик ҳудудларида қорамоллар пироплазмидозларининг касаллик тарқатувчи каналар фаунаси ҳамда тарқалиш даражасини аниқлаш бўйича тадқиқотлар тоғ этакларида жойлашган Китоб туман “Паландара ” қишлоқ аҳолиси, чўл ҳудудлик Ғузор туман “Бурхон” фермер хўжалиги молларида, суғориладиган-ўзлаштирилган Қамаш туман “Унумдор Замин” фермер хўжалик молларида, чўл ҳудудларда жойлашган Муборак туман “Чархин” қишлоқ аҳолиси молларида олиб борилди.

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида нисбатан салқин ва намлиги юқори бўлган Китоб ва Қамаш туман ҳудудларида мутаносиб равишда 25-30 % гача гача *Boophilus calcaratus*, 70-75 % гача *Hyalomma anatolicum*; Ғузор туман ҳудудларида 80 % гача *Hyalomma anatolicum* 20 % гача *Hyalomma detritum*;

Муборак туман худудларида 95 % гача *Hyalomma anatolicum*, 5 % гача *Hyalomma detritum* каналари тарқалганлиги аниқланди (1-жадвал).

1-жадвал

Касаллик тарқатувчи каналар фаунаси

Т.р	Хўжалик	Текширилган мол сони	Терилган каналар сони (экз)	Ш у н д а н		
				<i>B.Calcaratus</i> %	<i>H.anatolicum</i> %	<i>H.detritum</i> %
1	Китоб туман Паландара қ.ах. моллари	170	80	30	70	-
2	Қамаши туман Унумдор Замин ф.х.	200	60	25	75	-
3	Ғузур туман Бурхон ф.х. моллари	130	72	-	80	20
4	Муборак туман Чархин қ.а. моллари	170	60	-	95	5

Эслатма: қ.ах.- қишлоқ аҳолиси; ф/х – фермер хўжалиги

Олиб борилган тадқиқотлар натижасида Китоб ва Қамаши туман худудларида *Boophilus calcaratus* ва *Hyalomma anatolicum* каналарини тарқалганлиги сабабли пироплазмоз ва ҳамда тейлериозни келиб чиқиши, Ғузур, Муборак туман худудларида эса *Hyalomma anatolicum* ҳамда *Hyalomma detritum* каналари тарқалганлиги сабабли фақат тейлериоз келиб чиқиши, *Boophilus calcaratus* каналари тарқалмаганлиги сабабли пироплазмоз келиб чиқмаслиги исботланди.

Сурхондарё вилоятининг хар хил географик-иқлимлик шароитларида касаллик тарқатувчи каналарнинг фаунаси ва тарқалиш даражасини ўрганиш бўйича илмий-тадқиқот ишлари вилоятнинг Шўрчи туман қир-адир худудида жойлашган “Ободон” фермер хўжалиги, суғориладиган худудда жойлашган Ангор туман “Орзу” фермер хўжалиги, Амударё ёқларида яйловлик худудда боқилаётган Термиз туман “Эргаш полвон” фермер хўжалиги ва вилоятнинг суғориладиган шарқий худудида жойлашган Қумқўрғон туман “Хожи бобо” фермер хўжалигида текширишлар натижасида ўрганилди.

Тажирибалар олиб борилган қишлоқ аҳолиси ва фермер хўжаликларида каналанган молларда каналарнинг иксодофаунасини ўрганиш натижасида аниқланди. Каналанган моллардан каналар терилиб унинг турлари аниқланди.

Қорамоллар пироплазмидоз касалликларини тарқатувчи каналар фаунасини ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар натижасига эътиборан Ангор ва Термиз туман хўжаликларида терилган каналарнинг 35-40 % гача

пироплазмозни тарқатувчи *Boophilus calcaratus* каналари ва 60-65 % гача тейлериозни тарқатувчи *Hyalomma anatolicum* каналари тарқалганлиги ҳамда Шўрчи, Қумқўрғон туман хўжаликларида 90% *Hyalomma anatolicum* ва 10% гача *Hyalomma detritum* каналари тарқалганлиги аниқланди (2-жадвал).

2-жадвал

Касаллик тарқатувчи каналарнинг фаунаси

Т.р	Хўжалик	Текширилган мол сони	Терилган каналар сони (экз) (100)	Шундан		
				<i>B. Calcaratus</i> %	<i>H. anatolicum</i> %	<i>H. detritum</i> %
1	Шўрчи туман “Ободон” ф.х.	620	120	-	90	10
3	Ангор туман “Орзу” ф.х.	110	70	35	65	-
2	Термиз туман “Эргаш палвон” ф.х	175	72	40	60	-
4	Қумқўрғон т. “Хожибобо ф.х.	220	40	-	90	10

Эслатма: ф/х – фермер хўжалиги

Шундай қилиб, Ангор ва Термиз туман худудларида *Boophilus calcaratus* каналари тарқалганлиги сабабли пироплазмоз ва *Hyalomma anatolicum* каналари тарқалганлиги сабабли тейлериоз намоён бўлганлиги, Шўрчи ва Қумқўрғон туман худудларида эса *Hyalomma anatolicum* ҳамда *Hyalomma detritum* каналари тарқалганлиги сабабли тейлериоз намоён бўлганлиги ва нихоят ушбу худудларда *Boophilus calcaratus* каналари тарқалмаганлиги сабабли пироплазмоз намоён бўлмаганлиги исботланди.

Hyalomma detritum, *Hyalomma anatolicum* ва *Boophilus calcaratus* каналарининг касаллик тарқатишдаги аҳамиятини ўрганиш бўйича тажрибалар ҳар гуруҳда 3 бошдан 3 гуруҳ молларида олиб борилди. *Hyalomma detritum* каналарининг оч имаго босқичидан 20 нусхадан – 1 гуруҳ, *Hyalomma anatolicum* каналарининг оч имаго босқичидан 20 нусхадан 2-гуруҳ ва *Boophilus calcaratus* каналарининг личинка босқичидан 3000 нусхадан 3-гуруҳ молларига ўтказилди.

Тажрибадаги молларда каналарнинг тўйиниш ҳолати, касалликнинг клиник белгиларини ва қонда паразитар реакциянинг намоён бўлиши кузатиб борилди.

Олиб борилган тажрибалар натижасида 1 гуруҳ молларида каналар ўтказилгандан кейин 15-16 кунлари, 2-гуруҳ молларида 16-17 кунлари тейлериозни ва 3-гуруҳ молларида 10-11 кунлари пироплазмозни клиник белгилари, ҳамда периферик қон томирларидан олинган қон суртмларида паразитлар ва гемоглобинурия ҳолати намоён бўлди.

Шундай қилиб, Ангор ва Термиз туман худудларида *Boophilus calcaratus* каналари тарқалганлиги сабабли пироплазмоз ва *Hyalomma anatolicum* каналари тарқалганлиги сабабли тейлериоз намоён бўлганлиги, Шўрчи ва Қумқўрғон туман худудларида эса *Hyalomma anatolicum* ҳамда *Hyalomma detritum* каналари тарқалганлиги сабабли тейлериоз намоён бўлганлиги ва нихоят ушбу ухудудларда *Boophilus calcaratus* каналари тарқалмаганлиги сабабли пироплазмоз намоён бўлмаганлиги исботланди.

ХУЛОСА

Қашқадарё ва Сурхандарё вилоятларининг салқин ва намлиги юқори бўлган тоғ ва тоғ этаклари, дарё ёқалари ва суғориладиган худудларида пироплазмозни тарқатувчи *Boophilus calcaratus* ва тейлериозни тарқатувчи *Hyalomma anatolicum*, куруқ ва обу-ҳавонинг иссиқлик даржаси нисбатан юқори даражада бўлган ярим чўл-қир адир худудларида тейлериозни тарқатувчи *Hyalomma anatolicum* ҳамда *Hyalomma detritum* каналари тарқалганлиги исботланди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Арифджанов К.А. Протозойные болезни животных Узбекистана. Издательства “ФАН”Ташкент 1966-277 с.
2. Узаков У.Я. Иксодовые клещи Узбекистана . Издательства “ФАН” 1972 -400 с.
3. Гафуров А.Ф., Давлатов Р.Б., Расулов Ў.И. Қишлоқ хўжалик ҳайвонларининг протозой касалликлари “Зарафшон” нашриёти -107 б.